

Inleiding

'(...) there can be no sociology unless societies exist, and that societies cannot exist if there are only individuals.' Durkheim (1897, p. 103)

Dit handboek biedt een grondige inleiding in de sociologische denkwijze. Sociologie is een specifiek menswetenschappelijk referentiekader dat tot een eigen manier van denken leidt, waardoor op een andere manier naar de werkelijkheid kan worden gekeken. Daardoor krijgt men een perspectief en ziet men iets wat zonder die 'kijk' niet zichtbaar is. Een krachtige metafoor om uit te drukken wat sociologie in beeld brengt, is het volgende: mochten we vissen zijn, dan zou sociologie ons in staat stellen te zien dat we in water zwemmen en dat dit water wordt omgrensd. Het sociale is namelijk voor de mens wat het water is voor de vis. Net als water levensnoodzakelijk is voor de vis, is het sociale dat voor de mens. Het is zo vanzelfsprekend dat we er ons niet van bewust zijn. Het vraagt studie om het te kunnen zien, analyseren, begrijpen.

OVER DE VISSEN EN HET WATER

Het vraagt verbeeldingskracht om het sociale te onderzoeken, een manier van afstand nemen die de vissen niet gegeven is. Sociologie geeft kaders, begrippen en taal om te zien, te verklaren, te begrijpen wat dat sociale is en hoe het zo wezenlijk verbonden is met wie en wat we als mens zijn. Doordat het sociale als feitelijkheid zo verweven is met ons zijn, beroepen we ons vaak op 'alledaags denken', op 'vanzelfsprekendheden'. Sociologie stelt in staat dat te bevragen, te onderzoeken, te verklaren, te verhelderen, te begrijpen. Pas dan is het ook mogelijk er 'grip' op te krijgen. Het studiegebied van de sociologie kan worden omschreven als: het sociale als feitelijkheid. Dat gegeven houdt twee dingen in: enerzijds het sociaal handelen, anderzijds datgene wat de context en het resultaat is van dat sociaal handelen, sociale systemen. Eenvoudig gesteld: sociologie is de studie van mens en maatschappij. In de sociologie wordt dat sociale als feitelijkheid bestudeerd, geanalyseerd, volgens de standaarden van wetenschappelijk onderzoek. Dat levert dan een *body of knowledge* op, een geheel van overdraagbare kennis in de vorm van diverse sociologische theorieën.

Sociologie geeft je een bril om boven en voorbij het individuele niveau te kijken en zowel de interpersoonlijke als de structurele component van het sociale te zien, te analyseren, te begrijpen. Sociologisch denken kijkt verder dan individuele verhalen omdat de link met de sociale omgeving wordt gelegd. Een van de eerste sociologische studies is *Détermination du fait moral* uit 1906 van Emile Durkheim. Het is een sociologisch onderzoek over moraal waarin Durkheim onderzoekt wat in welke sociale contexten wordt beoordeeld als goed en wat als slecht. De sociologische bril onderzoekt en gaat dus niet uit van vanzelfsprekendheden, van dogma's, van fatwa's. Durkheim onderzoekt moraal als een sociale feitelijkheid. Die sociologische bril helpt om te leven in een wereld die wordt gekenmerkt door diversiteit.

Sociologisch denken verbindt het uniek-zijn van elk mens met datgene wat ons ook allen verbindt. Sociologie maakt het mogelijk het generieke te zien in het particuliere. De sociologische kijk wordt duidelijk in bijvoorbeeld het feminisme, het anti-agisme, het antiracisme. Die bewegingen zeggen: het persoonlijke is politiek. Ook zaken als emancipatie en empowerment gaan niet louter over individuele wilskracht en 'kansen grijpen', maar vragen ook een bijsturen op maatschappelijk niveau. Een laatste voorbeeld: het feit dat een vrouw haar man, door wie ze wordt mishandeld, niet verlaat, is niet te reduceren tot individuele wilskracht, maar kan slechts ten volle worden begrepen vanuit de concrete sociale context van die situatie.

Om dat te kunnen doen, is inzicht in dat 'maatschappelijke', dat systeemniveau onontbeerlijk. Anders dan de vissen, kunnen mensen hun context, hun water en vijver mee vorm geven. Om dat te kunnen, biedt sociologie een essentieel inzicht: het sociale is nooit te reduceren tot een individueel gegeven. Het sociale hangt altijd samen met de sociale context. Het is de sociologie die de verbanden legt tussen persoonlijke, individuele gebeurtenissen en sociale krachten die er vorm aan geven. Het is die *quality of mind* die Mills sociological imagination noemt.

'When in a city of 100.000, only one man is unemployed, that is his personal trouble, and for its relief we properly look to the character of that man, his skills, and his immediate opportunities. But when in a nation of 50 million employees, 15 million are unemployed, that is an issue, and we may not hope to find its solution within the opportunities open to any one individual.' (Mills, 1959, p. 9)

Sociologisch denken helpt inzicht te krijgen in de mogelijkheden en hindernissen van ons dagelijks leven en samenleven. Het helpt inzicht te krijgen in de samenleving zelf. Of om onze metafoor te gebruiken: als veel vissen 'ziek' worden,

is er waarschijnlijk iets mis met de vijver en het water. Dan is er een oorzaak in de sociale context: de structuur, de cultuur, het sociale systeem. De noodzaak om verder te kijken dan het individu wordt goed verwoord in onderstaand citaat (Bregman, 2013, p. 14):

*‘We zijn opgevoed met de gedachte dat niet de samenleving maar **wijzelf maakbaar** zijn. Succes zou een eigen keuze zijn en mislukking dus ook. Hoewel we steeds meer op elkaar gelijken, lijkt het tijdperk van de grote collectiviteiten voorbij. Kerk, partij en vakbond lopen leeg. De notie van wat we als samenleving kunnen, is aan zware erosie onderhevig. En dan blijkt: er rest enkel nog technocratie en politiek is verworden tot probleemmanagement. De publieke ruimte zou ‘neutraal’ zijn, terwijl ze nog nooit zo paternalistisch is geweest. Zou een school of kerk ook maar een fractie van de invloed hebben die de reclame-industrie op ons en onze kinderen heeft, we zouden moord en brand schreeuwen ... Ook de verzorgingsstaat richt zich op de symptomen van het onbehagen in plaats van op de oorzaken. We gaan naar de dokter als we ziek zijn, naar de therapeut als we verdrietig zijn, naar de diëtist als we te dik zijn, ... en naar de werkcoach als we werkloos zijn ... We zijn er niet voor opgevoed, maar **we zullen de antwoorden toch politiek moeten maken. Wat we nodig hebben zijn alternatieve vergezichten, die ons weer aan het denken zetten.**’*

Een samenleving is mensenwerk. Om de samenleving mee vorm te geven, is autonoom denken en het denken buiten en naast de dominante kaders onontbeerlijk. De toekomst is niet iets wat vanzelf gebeurt, iets wat ons overkomt en waaraan we ons moeten aanpassen. Voor het grootste deel is de toekomst de uitkomst van onze beslissingen (Göpel, 2021). Sociologen leveren met hun specifieke inbreng een bijdrage aan de maakbaarheid van de mens én aan de maakbaarheid van de sociale context. Door dat inzicht opent het mogelijkheden om een actieve rol te spelen in die samenleving. Daarvoor is het bedenken van alternatieven nodig waarbij we wetenschap kunnen gebruiken.

IS SOCIOLOGIE ‘NUTTIG’?

Sociologie als wetenschap is geen toverkunst. Sociologie kan net zomin als elke andere wetenschap een antwoord bieden op de vraag naar de zin van het leven. Daarom is het argument ‘het is wetenschappelijk bewezen’ nooit een antwoord op de vraag naar wat het ‘goede’ leven is, wat ‘goed’ sociaal werk is, wat een ‘goed’ beleid is. Het antwoord op de vraag naar wat goed is voor de mens, naar welk soort maatschappij goed is, is geen te behalen ‘target’ ons voorgesteld door

‘experts’. Het is een proces dat liefst democratisch verloopt, juist omdat we allemaal betrokken zijn. Wetenschap biedt wel kennis en inzicht waarmee we in dat streven en handelen rekening kunnen houden. De waarde van wetenschap – en dus ook van sociologie – ligt niet in het aanbieden van succesvolle ‘beheersingstechnieken’ die door professionals kunnen worden gebruikt, maar wel in het helpen verhelderen, het aanbrengen van nuance, het zien van complexiteit van concrete situaties (Debaene, 2010). Een gedegen menswetenschappelijke basis is een krachtige versterkende factor. Autonomoos denken veronderstelt kritisch zijn (Nussbaum, 2010). Te vaak wordt ‘kritisch zijn’ verengd tot ‘het hebben van kritiek’ of ‘het hebben van een mening’. Beide zijn waardevol in een democratie, maar van een andere orde dan kritisch zijn. De grondslag van kritisch denken is *krinein*: het vermogen onderscheid te maken. Dat veronderstelt een overstijgen van het alledaagse. Kritisch denken veronderstelt het nemen van afstand. Dat wordt mogelijk door abstractie te maken, door conceptueel te denken. Wetenschap biedt daartoe de bouwstenen.

WETENSCHAP EN PROFESSIONALITEIT

Wetenschap is voor professionals een van de bouwstenen van hun deskundigheid. Het stelt hen in staat een situatie te verhelderen, te bekijken, iets te zien wat verder ligt dan wat ‘men’ denkt of zegt. Mensen die van het sociale hun beroep maken en dus ‘doen’, moeten daarbij zelf en autonoom denken, en op basis daarvan beslissingen nemen.

Voor sociale beroepen is inzicht in dat ‘sociale als feitelijkheid’ een essentieel element van hun professionaliteit. Sociale beroepen moeten meer zijn dan ‘sociale pathologen’ die sociale problemen enkel als persoonlijke moeilijkheden beschouwen en voorbijgaan aan de impact van de sociale context. Voor beroepen die van dat sociale hun werk maken, draagt sociologie op verschillende manieren bij tot hun professionaliteit (Cox en Detailleur, 2020).

1 Het sociologisch perspectief overstijgt het ‘alledaags denken’

We nemen van alles voor vanzelfsprekend aan, maar dat wil nog niet zeggen dat het waar is. Bijvoorbeeld het idee dat we vrije individuen zijn en zelf verantwoordelijk zijn voor het leven dat we leiden. Als we geloven dat we volledig zelf ons lot in handen hebben, dat wat we (niet) bereiken enkel wordt bepaald door onze eigen wilskracht, dan zullen we geneigd zijn om succesvolle mensen als

‘superieur’ te zien en mensen die niet slagen als ‘losers’. Dat soort ‘waarheden’ wordt vaak verkondigd. De sociologische benadering stimuleert ons om vraagtekens te zetten achter het waarheidsgehalte van wijdverbreide ideeën. Onderzoek naar bepalende factoren voor maatschappelijk succes toont aan dat het door meer dan eigen wilskracht wordt bewerkstelligd. De sociale context heeft een bijzonder grote invloed, die in het winnaars-verliezersverhaal helemaal buiten beeld blijft. Dan is de vraag hoe het komt dat zoveel mensen die overtuiging delen. *‘The sociological imagination necessitates above all, being able to think ourselves, away from the familiar routines of our daily lives in order to look anew’* (C.W. Mills, 1959, p. 2). Een socioloog is dan ook een ‘mythejager’, iemand die mythen doorprikt, of ze tenminste in vraag kan en durft te stellen. De sociologie stelt in staat ‘voorbij’ de vissen te kijken en ook het water en de vijver te zien. Mills (1959, p. 5) omschrijft het als volgt: *‘The vivid awareness of the relationship between experience and the wider society.’* Daardoor kunnen mensen, anders dan de vissen, hun vijver mee vorm geven. Het is dat kritisch bewustzijn dat ons in staat stelt om te zien wat in deze sociale context veranderd en verbeterd kan worden.

2 Het sociologisch perspectief geeft de mogelijkheid een actieve rol te spelen in de samenleving waarvan we deel uitmaken

Begrijpen hoe een samenleven en een samenleving ‘werken’, maakt bewuster, het geeft inzicht. Dat inzicht verruimt, want het geeft extra perspectieven op het denken over de mens en diens ‘problemen’. Daardoor komen er ook handlingsmogelijkheden bij: meer kansen om ‘iets te doen’.

Dat is de echte betekenis van de term empoweren: hoe beter we de samenhang tussen het uniek individuele en de ruimere sociale context begrijpen, hoe meer mogelijkheden we zien. Het sociologisch perspectief legt altijd het verband tussen een persoonlijk probleem (bijvoorbeeld geen werk hebben, ongezond leven) en de context (een tekort aan werkgelegenheid, het ontbreken van een gezonde leefomgeving). Het maakt daardoor de link duidelijk tussen het ‘private/ persoonlijke’ en het ‘publieke/politieke’. We kunnen, als we onderkennen hoe de samenleving ons beïnvloedt, besluiten om de samenleving te steunen zoals ze is of om haar te veranderen. Op die wijze kun je mee de spelregels bepalen.

3 De sociologie helpt om te leven en te werken in een diverse wereld

In de westerse wereld woont slechts een deel van de wereldbevolking en zelfs dat kleine stukje van de wereld herbergt een grote verscheidenheid. We zijn geneigd dat verschil vooral te zien als een verschil in etniciteit. Er zijn echter

andere verschillen die even diep gaan en op het eerste gezicht minder zichtbaar zijn. De dochter van een boerenfamilie in de Vlaamse polders leeft bijvoorbeeld in een andere wereld dan de dochter van een lobbyist van de Europese Unie in onze hoofdstad. Zelfde leeftijd, zelfde geslacht, mogelijk beiden student in Gent en toch zo verschillend. Beide studenten zijn unieke mensen en dat verschil is geen louter individueel verschil, maar wortelt in een verschil in sociale context. Twee ‘vissen’, geboren en gevormd in een andere ‘vijver’, waarin de kwaliteit van het water verschilt. De meeste mensen, waar ook ter wereld, hebben de neiging om hun eigen manier van leven als de ‘juiste’, de ‘normale’ of de ‘betere’ manier van leven te beschouwen. Het sociologische perspectief zet aan om daar afstand van te kunnen nemen, wat kritisch denken mogelijk maakt. Pas dan komen sterke en zwakke punten van alle denkbare levenswijzen in het vizier, waaronder ook onze eigen manier van leven.

STRUCTUUR EN CULTUUR VAN DIT BOEK

Als opleiders in het sociaal hoger onderwijs is er in dit werk uitdrukkelijk niet voor gekozen om een ‘toegepaste’ sociologie aan te reiken. Denken moet worden aangeleerd en net dat is de essentiële taak van (hoger) onderwijs. Onderwijs is een van de sterkst emanciperende instituties op voorwaarde dat het studenten inderdaad het gereedschap verschaft om zelf te denken. Juist niet een louter technisch, instrumenteel, resultaatgericht denken, maar een introductie in een wijze van denken. Daarvoor is er weinig zo ‘nuttig’ als het verwerven van en leren zien vanuit (mens)wetenschappelijke kaders (Nussbaum, 2010).

Hoe is de introductie in dat sociologische denken vorm gegeven in dit boek? Veel introducties geven een historisch overzicht van de discipline. Dat is een logische – chronologische – keuze. Dit boek is daarentegen opgebouwd vanuit de gedachte dat sociologie ‘leren’ kan worden vergeleken met het aanleren van een nieuwe taal. Dat aanleren vraagt inzicht in de grammatica van die taal en het verwerven van een nieuwe woordenschat. Beide zijn nodig om uiteindelijk de romans en de poëzie te bestuderen.

- Het **eerste deel** beschrijft **wat** sociologen bestuderen en **hoe** ze dat doen. Dat is te vergelijken met de grammatica van een taal, de zinsbouwleer. Dit eerste deel gaat over de bouw van de sociologische bril. Twee vragen vormen in dit deel de leidraad: ‘Wat bestudeert sociologie?’ en ‘Hoe komen sociologen tot wetenschappelijke kennis?’ Bij het antwoord op die laatste vraag staan we stil bij wat wetenschappelijk denken is en hoe het zich heeft ontwikkeld.

- In het **tweede deel** komen de **basisconcepten uit de sociologie** in hun onderlinge samenhang aan bod. In dit tweede deel wordt dus de woordenschat meegegeven. De basisconcepten uit de sociologie worden gedefinieerd en uitgelegd en in hun onderlinge verband geplaatst.
- Het **derde deel** biedt een overzicht van een aantal **stromingen in de sociologie**, ook wel scholen of paradigma's genoemd. Het zijn de uiteindelijke teksten in de sociologische taal. Daarvoor wordt eerst nagegaan wat het begrip school, stroming of paradigma inhoudt. Daarna volgt een model waarin de diverse stromingen kunnen worden geordend. Ten slotte worden vier mainstream of klassieke sociologische stromingen toegelicht. Het gaat om het symbolisch interactionisme, de conflictsociologie, de ruiltheorie en het structureel functionalisme. Door inzicht in de paradigma's of sociologische stromingen wordt duidelijk waarom eenzelfde probleem soms anders wordt benaderd en andere oplossingen worden voorgesteld.

Dit basiswerk hoopt een kennismaking te bieden met dat bijzondere kijken dat sociologie kan bieden. Die wetenschap biedt een referentiekader dat in staat stelt autonoom te denken en verheldering te brengen in de kijk op situaties. Het is van het grootste belang dat 'professionals' meer doen dan uitvoeren wat elders en door anderen bedacht is. Het is de doener, diegene die het engagement opneemt, die zelf moet blijven denken. Zelf denken, wil zeggen 'vanzelfsprekendheden' in vraag stellen. Wetenschap – en voor sociale beroepen sociologie in het bijzonder – is daarbij een machtig cultureel erfgoed. Wetenschap is een door de generaties heen verworven schatkist van overdraagbare kennis. Het is in het onderwijs dat dit geschenk wordt doorgegeven: het is een gift, *un don social* van de vorige generaties aan de volgende. Het verbindt de ene generatie met de volgende in het doorgeven van wat een gemeenschap heeft opgebouwd, verworven. Het is een sociaal cadeau omdat het alleen maar kan worden gegeven én ontvangen in een gemeenschap. Onderwijs is niet te verwarren met TED talks, trainingen en workshops. Onderwijs is een noodzakelijke voorwaarde om een gemeenschap voort te zetten, te verduurzamen wat is verworven en opgebouwd. Onderwijs is een essentieel sociaal goed, juist omdat het niet kan worden gekocht en verkocht. Daarom wordt onderwijs gegeven in een institutie en niet verkocht in een bedrijf, daarom wordt onderwijs door de gemeenschap betaald (Furedi, 2011). Als lesgevers sociologie delen we niet alleen de liefde voor het vak sociologie, maar verbindt het ons ook in dit grotere verhaal van **intergenerationele solidariteit**.

DEEL I

Het vizier: de sociologische kijk

INLEIDING

Het vizier: de sociologische kijk

Het nadenken over ‘mens en maatschappij’ is zo oud als de mens zelf en is een wereldwijd thema. Dit vormt het studieobject van de sociologie. Zoals bij de meeste menswetenschappen, die zich als groep pas in de negentiende eeuw ontwikkelen, zijn de vragen die de menswetenschappers zich stellen gedurende lange tijd uitsluitend filosofische vragen. Zo heeft dit denken een prominente plaats in de geschriften van Confucius (551-479 BCE). Ook voor Averroes (1126-1198 ACE) en Ibn Khaldun (1332-1406), bekende wetenschappers van de Islamitische wereld, zijn de vragen over hoe mensen zich organiseren in maatschappijen voorwerp van studie. De Zuid-Afrikaanse filosoof M. Ramose (1950-) onderbouwt een mens- en maatschappijbeeld vanuit het concept Ubuntu. In de Westerse wereld zijn er natuurlijk Plato (427-347 v.Chr.) en Aristoteles (384-322 v.Chr.). Hoe mensen goed kunnen samenleven is ook vandaag nog altijd een belangrijk onderdeel van de (politieke) filosofie, waarmee de sociologie verwantschap heeft. Deze omvatten ideeën over hoe de ideale samenleving er zou kunnen uitzien.

Dat is nog iets anders dan een wetenschap over de mens en maatschappij ‘zoals die zijn’. Die wetenschap, de sociologie, is een van de jongste menswetenschappen en ontstaat in het begin van de negentiende eeuw. Ze verschilt van de filosofische wijze van studie omdat ze in aanvang, net zoals de positieve of exacte wetenschappen, focust op bewijs, een weerlegbare manier van kennisverwerking die zich strikt houdt aan wat is, wat waarneembaar is. De oudste term voor sociologie is dan ook ‘sociale fysica’, een term gehanteerd door A. Comte (1798-1857), die de vader van de sociologie wordt genoemd.

Het is tot die wetenschap dat dit boek een introductie biedt. In dit eerste deel staan we stil bij de bijzonderheid van de sociologie. Een wetenschap onderscheidt zich van andere wetenschappen aan de hand van een eigen terrein en dat is bij sociologie het sociale als feitelijkheid. Hoe dat sociale op een wetenschappelijke manier kan worden bestudeerd, lichten we toe in het tweede hoofdstuk. Mens en maatschappijen onderzoeken, is meer gelaagd dan het

wetenschappelijk onderzoek van een louter fysieke werkelijkheid. Er zijn dus verschillende wetenschappelijke onderzoeksmethodes voor het onderzoek van het sociale als feitelijkheid.

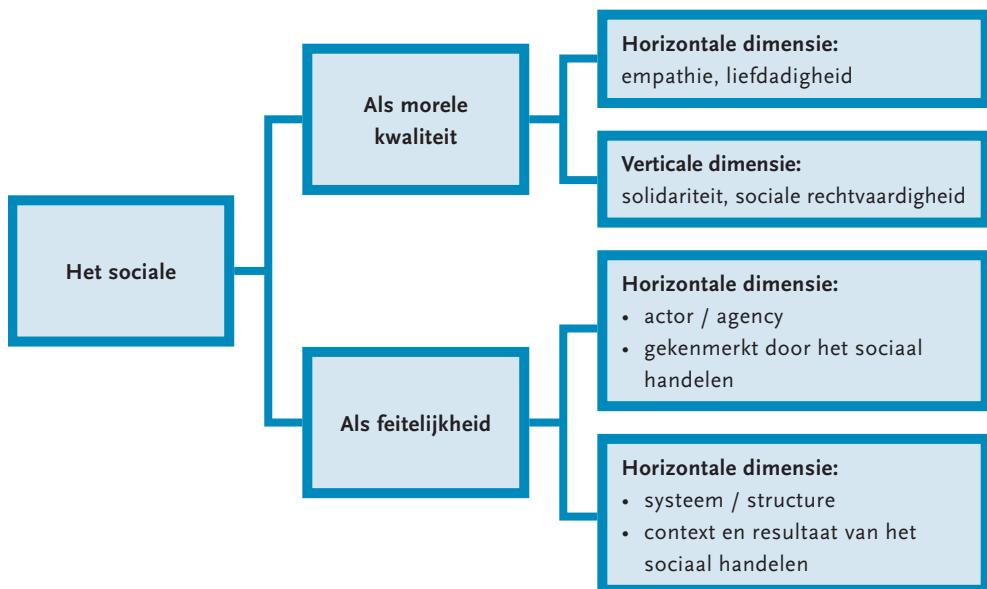
In een derde hoofdstuk gaan we verder in op de evolutie van de sociologie als wetenschap, dat doen we zowel vanuit actor- als vanuit systeemperspectief. Sociologie onderzoekt het sociale, maar dat betekent niet dat elk sociologisch probleem ook een sociaal probleem is. Het verband en onderscheid tussen sociale en sociologische problemen rondt dit eerste deel af.

HOOFDSTUK 1

Wat bestudeert de sociologie?

Het studieobject van de sociologie is het sociale. Dat woord kent twee ladingen: het sociale als morele kwaliteit en het sociale als feitelijkheid. Sociologie handelt over het laatste. Toch is er een verband tussen beide ladingen van het woord ‘sociaal’.

Omdat het sociale vaak eerst met die morele kwaliteit wordt geassocieerd, gaan we kort in op het sociale als morele kwaliteit. Vervolgens belichten we het verband met het sociale als feitelijkheid. Daarna gaan we grondig in op dat sociale als studieobject en wat er dan juist wordt bestudeerd. In onderstaand schema worden de onderwerpen van dit hoofdstuk weergegeven in hun onderlinge samenhang.

Figuur 1. Schematische voorstelling van 'het sociale'

1 Sociaal als morele kwaliteit

Met het woord ‘sociaal’ kan een **morele kwaliteit**, een betrokkenheid op medemens en/of solidariteit met een gemeenschap worden bedoeld. Voor sociale beroepen is die morele kwaliteit noodzakelijk. Wat de ultieme grondslag voor het sociale als morele kwaliteit is, vormt het studievoorwerp voor andere wetenschappelijke disciplines, bijvoorbeeld binnen filosofie en biologie.

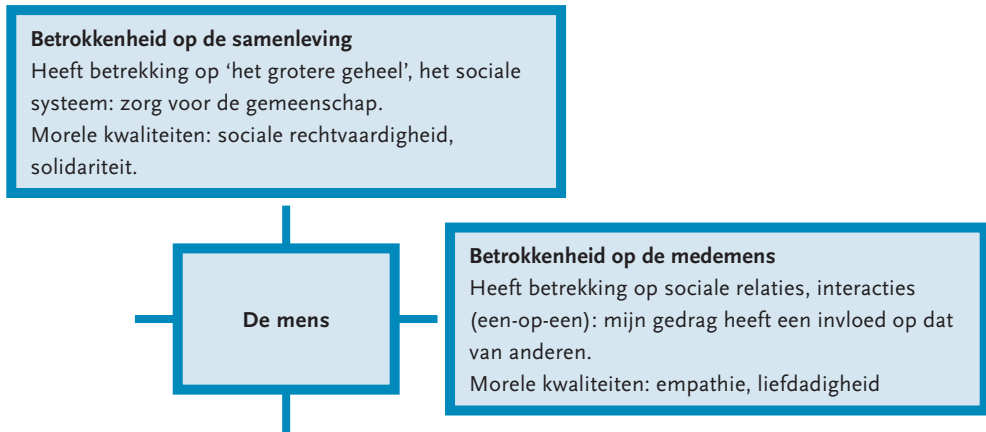
Sociologen bestuderen natuurlijk ook moraal, maar zullen dan de focus bijvoorbeeld leggen op hoe een morele kwaliteit vorm krijgt door socialisatieprocessen. Of hoe moraliteit altijd ook wordt gemaakt en bepaald door de sociale feitelijkheid.

In ethische theorieën wordt het onderscheid gemaakt tussen een horizontaal niveau en een verticaal niveau van ‘sociaal’ als morele kwaliteit.

De Waal (2013) omschrijft die twee niveaus:

- **Het horizontale niveau** heeft betrekking op wat tussen mensen gebeurt, in de relaties tussen mensen, het niveau van de interactie, de wederkerige beïnvloeding. Dat eerste niveau noemt De Waal de ‘een-op-een’moraal, die is gebaseerd op het besef dat eigen gedrag anderen beïnvloedt. Dat leidt tot de morele kwaliteiten als empathie, die kan leiden tot liefdadigheid. Die een-op-eenmoraal is echter beperkt. Dat blijkt bijvoorbeeld uit allerlei acties waar een beroep wordt gedaan op die horizontale betrokkenheid in de vorm van medeleven, medelijden met medemens.
- **Het verticale niveau** heeft betrekking op wat de horizontale verbondenheid overstijgt, dat geheel waar alle mensen ook deel van uitmaken: een gezin, een familie, een vriendengroep, een buurt, een stam, een bende, een natie, een wereldbevolking. Die dingen kunnen worden benoemd met het begrip sociaal systeem. Omdat mensen ook een groter geheel nodig hebben, er afhankelijk van zijn, is er ook zorg nodig voor die gemeenschap op zich. Sociaal zijn op dat niveau stelt het belang van de gemeenschap als geheel tot doel omdat het in ieders belang is: het is een algemeen belang. De gevoeligheid voor sociaal onrecht is bij alle mensen in min of meerdere mate aanwezig, maar kan niet louter op individueel niveau worden gerealiseerd. Dat vraagt beleid, visie, handelen op het niveau van de gemeenschap zelf, ook wel ‘polis’ genoemd. Hoe de zorg voor de gemeenschap vorm krijgt, is politiek. In een democratisch systeem beslissen de door ons verkozen politici over welke belastingen worden geïnd en wat er met dat geld gebeurt.

Deze dimensies (het een-op-een versus het grotere geheel) komen ook terug in de biologie, psychologie, sociologie, economie en het recht. In het recht leidt deze opsplitsing tot het fundamentele onderscheid tussen *privaat* en *publiek* recht. De verhouding tussen de burgers, het horizontale niveau dus, wordt geregeld in het *privaat* recht. De verhouding tussen de burger en de overheid en tussen de overheden onderling – het verticale niveau – wordt geregeld in het *publiek* recht.

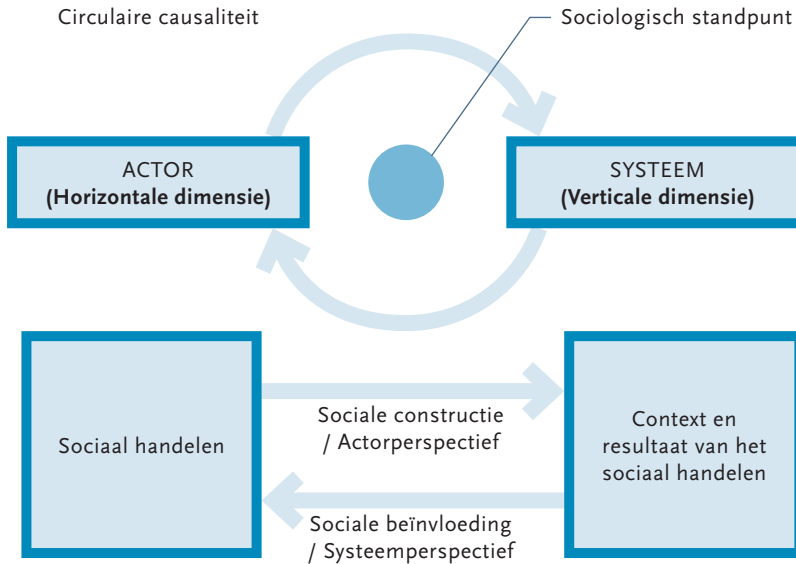

Figuur 2. Het sociale als morele kwaliteit

2 Het sociale als feitelijkheid

Het studieobject van de sociologie is het sociale dat een autonoom, zelfstandig karakter heeft. Durkheim benoemt dat met '*les faits sociaux*'. Sociale feiten moeten worden beschouwd als objectief gegeven 'dingen' die gedrag bepalen, onafhankelijk van psychologische en biologische kenmerken. Een sociaal feit is een realiteit op zichzelf en moet dan ook worden verklaard door andere sociale feiten (Brutsaert, 1995).

Net zoals het sociale als morele kwaliteit, kan ook het sociale als feitelijkheid opgedeeld worden in een **horizontale** en een **verticale** component. Die componenten **beïnvloeden** elkaar onderling. Deze wederzijdse beïnvloeding is de derde component van de sociologische bril, die we als volgt schematisch kunnen weergeven:

Figuur 3. Sociologie, de studie van het sociale als een feitelijkheid

Het sociale als feitelijkheid is de interactie tussen twee polen of dimensies.

- Enerzijds is er de horizontale pool, zijnde **de actor**, die wordt gekenmerkt door het sociaal handelen.
- Anderzijds bestaat de verticale pool: de context en het resultaat van het sociaal handelen, dat wat **het systeem** wordt genoemd. Dat systeem bestaat uit structuur en cultuur, hetgeen samenkomt in instituties.
- Tussen actor en systeem is er een **circulaire causaliteit**: actoren maken hun sociale context én worden er tegelijkertijd door bepaald. Het is die wisselwerking tussen sociale constructie en sociale bepaaldheid die een circulair proces is. Die interactie is een essentieel element, het is daardoor dat het sociale als feitelijkheid niet te herleiden is tot de actor op zichzelf of het systeem alleen.

Het sociale als feitelijkheid is een circulair proces. In de sociale werkelijkheid zijn beide processen – sociale constructie én sociale beïnvloeding – altijd tegelijkertijd aanwezig. Het sociologische standpunt vertrekt van dat circulaire proces en levert de specifiek sociologische kijk op.

Sociologisch onderzoek zal eenzelfde sociaal feit onderzoeken met die kijk: actor, systeem en de circulaire relatie daartussen. Daarom bevat de sociologie als wetenschap op zichzelf al meerdere perspectieven (deel III). Voor eenzelfde

probleem is er een theorie vanuit actorperspectief én een theorie vanuit systeem perspectief. In het eerste geval onderzoekt de studie de **sociale constructie** van de sociale werkelijkheid, in het tweede geval onderzoeken sociologen de **sociale bepaaldheid**, door te kijken hoe een bepaald systeem met eigen kenmerken en wetmatigheden het sociaal handelen beïnvloedt.

De sociale werkelijkheid is echter altijd beide: we maken ons sociale milieu en we worden bepaald door deze sociale omgeving. We maken onze relatie, maar hoe we die maken, wordt bepaald door verwachtingen, normen, die gelden binnen de gemeenschap waarin we die relatie maken. Zowel het actor- als het systeem perspectief bestudeert en verklaart hoe sociaal handelen naar systeem overgaat en hoe systemen het sociaal handelen bepalen. Deze theorieën worden ook benoemd als *agency*- en *structure*-theorieën.

Die tweeledigheid is al van bij het begin van de sociologie als wetenschap aanwezig. Menig socioloog profileert zich in de discipline sociologie op basis van de tweeledigheid **agency (actor)** en **structure (systeem)**. Dat kan worden geïllustreerd aan de hand van twee grondleggers van de sociologie: Max Weber en Emile Durkheim.

Max Weber legt heel sterk de nadruk op hoe vanuit het handelen van actoren grotere sociale verbanden ontstaan. Hij ontwikkelde ook een typologie van sociaal handelen, wat verderop in dit boek wordt uitgelegd. Emile Durkheim verklaart het individuele gedrag daarentegen vanuit kenmerken van grotere samenlevingsverbanden, vanuit het systeem dus. In zijn werk *Le suicide* legt hij uit hoe suïcide kan worden verklaard vanuit de kenmerken van het maatschappelijk systeem. Beide grondleggers van de sociologie komen later in dit boek meerdere malen aan bod.

Zowel bij actor- als systeem sociologen blijft **de interactie** tussen sociaal handelen en systemen een cruciaal onderdeel van de sociologische kijk. Volgend citaat illustreert dat:

*‘De verhouding tussen de mens en de maatschappij is een centraal probleem in de – geschiedenis van de – sociologie. Veel sociologische begrippen zijn ontwikkeld om deze verhouding te benoemen: naast de basisbegrippen, die op zich reeds algemene abstracties zijn zoals ‘mens’, ‘sociale actor’ enerzijds en ‘maatschappij’, ‘gemeenschap’ anderzijds gaat het dan over ‘socialisatie’, ‘rol’, ‘habitus’ om die **tussenprocessen** te benoemen, te analyseren, te bestuderen.’* (Schinkel, 2008, p. 6)

Het verbeeldend *zién* van het sociale kan slechts als men oog heeft voor elk van die drie dimensies: de actor die sociaal handelt, het systeem én de processen tussen beide (de tussenruimte).

Definitie van sociologie

De sociologie als wetenschappelijke discipline is op zichzelf een complex geheel van theorieën, die vanuit verschillende perspectieven het sociale bestuderen. Dat verklaart waarom er meerdere definities zijn voor sociologie als wetenschappelijke discipline. Een gangbare Nederlandstalige definitie is de volgende (De Jager en Mok, 1978, p. 21):

‘Sociologie is de wetenschap die zich bezighoudt met het analyseren, beschrijven en verklaren van:

- 1. het **gedrag van en tussen mensen** voor zover dat beïnvloed wordt door het feit dat zij in bepaalde verhoudingen tot elkaar staan; en van*
- 2. de daaruit voortgekomen – min of meer vaste – gedragspatronen, **structuren en bindende opvattingen** in hun ontstaan, voortbestaan en veranderen.’*

In alle definities van sociologie als wetenschap komen beide dimensies altijd op een of andere manier terug. We gebruiken in dit handboek niet de termen ‘de mens’ enerzijds en ‘de maatschappij’ anderzijds, maar kiezen voor de abstractere begrippen **actor** (*agency, sociaal handelen*) enerzijds en **systeem** (*structure*) anderzijds. De begrippen ‘mens’ en ‘maatschappij’ zijn namelijk containerbegrippen die niet door empirische data kunnen worden onderbouwd. Het begrippenpaar ‘actor’ en ‘systeem’ is zo oud als de discipline sociologie zelf (Laermans, 1980). Aan de hand van concrete theorieën van Max Weber en Emile Durkheim leggen we beide concepten verder uit.

3 Sociale constructie: het actorperspectief

Het actorperspectief onderzoekt hoe het sociaal handelen de sociale werkelijkheid construeert. Om dat te verduidelijken, moeten we eerst weten wat sociaal handelen is. Daarvoor gaan we terug naar de typologie van het sociaal handelen van Max Weber.

WEBER, Max (1864 – 1920)

Max Weber wordt als een van de belangrijkste figuren in de geschiedenis van de sociologie gezien. Hij is een zeer veelzijdig auteur en zijn denken wordt gekenmerkt door complexiteit. Weber groeide op in Berlijn, zijn vader was jurist. Hij bleef lange tijd in het ouderlijk huis wonen en huwde pas in 1893 met Marianne. Naast zijn academische werkzaamheden was hij ook sterk politiek actief. In 1898 werd hij depressief, wat leidde tot een onderbreking van zijn werkzaamheden. Vooral na die periode van ziekte was hij erg actief in het produceren van sociologische geschriften. Na zijn dood werd zijn denken verder verspreid door zijn echtgenote. Veel van wat nu aan Max Weber wordt toegeschreven, is dus eigenlijk door zijn vrouw Marianne geschreven. Dat zij zelf in de canon van de sociologie zo onzichtbaar is, zegt veel over de sociale context van toen. Weber is zowel op theoretisch als op methodologisch vlak van enorme verdienste. In een van zijn bekendste werken, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1905) legt hij de link tussen de protestantse ethiek en het kapitalisme. In de calvinistische leer staan werkiijver en spaarzaamheid centraal, wat volgens Weber de ontwikkeling van het moderne kapitalisme bevorderde. Hij is eerder somber over het moderniseringsproces en gebruikt de metafoor van de ijzeren kooi. Daarmee heeft hij aandacht voor de negatieve gevolgen van een ver doorgedreven rationaliteit, wat volgens hem dehumaniserend werkt. Hij leverde ook belangrijke inzichten voor de organisatiesociologie. Op methodologisch vlak staat hij voor een **'verstehende' sociologie**. Dat betekent dat hij het als de taak van sociologen beschouwt om het sociaal handelen te 'begrijpen'. Om dat 'sociale' beter te begrijpen, hanteert hij 'ideaaltypes'. Dat hulpmiddel bij het denken is niet te verwarren met een ideaal of een ideaalbeeld. Een ideaaltype is een hulpmiddel voor de socioloog om de sociale feiten en maatschappelijke situaties te beschrijven. De essentiële kenmerken (en hun onderlinge verband) van het fenomeen worden benoemd. De werkelijkheid is vaak genuanceerder dan het ideaaltype, maar het helpt te begrijpen hoe betekenis wordt gegeven. Daarmee staat hij aan de basis van het interpretatieve methodologische paradigma. We komen op dat aspect verder in het boek uitgebreid terug.

Sociaal handelen, een van de meest centrale concepten in de sociologie, is volgens Weber *'het zinvol betrokken zijn op anderen'* (Weber, 1964, p. 88). Het handelen is sociaal wanneer de actor, op basis van de subjectieve betekenis die hij aan dat handelen toekent, rekening houdt met het gedrag van anderen en daarvoor wordt beïnvloed (Weber, 1964).

Het sociaal handelen verschilt van het gedrag. Wanneer ik over straat loop en per ongeluk tegen iemand anders aanloop, dan is dat geen sociaal handelen om de eenvoudige reden dat die gebeurtenis geen enkele betekenisgeving impliceert. Ik heb mij op dat moment niet laten leiden door of rekening gehouden met de andere. Het gebeurde gewoon. Maar als ik mij verontschuldigd, dan wordt

het wel sociaal handelen. Want vanaf dat moment houd ik rekening met de andere en wordt mijn gedrag beïnvloed door de afspraak dat als ik tegen iemand aanbots, de welvoegelijkheidsregels voorschrijven dat ik een verontschuldiging aanbied. Ik treed in relatie met de andere en mijn gedrag wordt beïnvloed door de reacties van de andere op mijn gedrag en door de aanwezigheid van culturele waarden en normen die bepaalde gedragingen vooropstellen.

Sociaal handelen kan zowel gericht zijn op het verleden, het heden als op de toekomst. De vrijwilligers van de Ieperse brandweer die iedere avond om 20 uur aan de Menenpoort in Ieper *The Last Post* blazen, zijn een voorbeeld van het eerste. ‘Ik geef voorrang aan rechts in het verkeer’ is een voorbeeld van het tweede. Sociaal handelen gericht op de toekomst is anticipatief sociaal handelen. Mijn handelen wordt dan bepaald door het anticiperen op eventuele toekomstige ontwikkelingen, die ik mij inbeeld, of op toekomstige reacties van anderen. Wanneer ik in een gesprek denk dat de andere slecht zal reageren op het feit dat ik hem of haar een nietsnut vind, dan kan ik mijn gedrag afstemmen op zijn of haar mogelijke reactie. Ik anticipeer in mijn gedrag op het mogelijke gedrag van de andere en laat mijn gedrag vooral sturen door de veronderstelde reactie van de andere, en door het bredere veld van sociale afspraken, normen en waarden.

Typologie van sociaal handelen bij Weber

Naast een omschrijving van sociaal handelen, heeft Weber een typologie van het sociaal handelen ontwikkeld. Hij onderscheidt vier categorieën: het affectief, traditioneel, waarderationeel en doelrationeel handelen (Weber, 1964). Het zijn wat Weber ‘**ideaaltypes**’ noemt. Dat betekent dat zij op deze ‘zuivere’ wijze nooit in de werkelijkheid voorkomen.

Het *affectief sociaal handelen* steunt op emotie, is onbewust en niet-rationeel. Het is een uiting van een emotionele, passionele of zelfs instinctieve en meestal ongecontroleerde reactie op een stimulus. Deze vorm van sociaal handelen is een pure uiting van emotie. De ‘ongecontroleerde’ woedeaanval van een klein kind is daarvan een voorbeeld. Deze uitingsvormen zijn plaats- en tijdsafhankelijk.

Het *traditioneel sociaal handelen* is een vorm van sociaal handelen dat is bepaald door de gewoonte of de traditie. Het is dus ook een min of meer onbewust handelen, waarmee wordt bedoeld dat je de zinvolheid ervan niet hoeft in te zien of er niet mee akkoord hoeft te gaan. We doen iets omdat het zo hoort of omdat we het zo geleerd hebben in onze opvoeding. Klassieke voorbeelden zijn het feit dat nog veel mensen trouwen voor de kerk (omdat het een ingeburgerde traditie

is), het bestaan van beleefdheidsregels en etiketteregels en andere gewoonten. Ook hier stellen we vast dat traditionele vormen van sociaal handelen afhankelijk zijn van tijd en plaats. Oudere mannen in onze samenleving houden de deur open voor vrouwen, wat duidelijk minder voorkomt bij jongeren. In bedrijven heerst soms een dresscode, wat betekent dat bestaande praktijken (tradities) in de organisatie aangeven dat mannen een das moeten dragen en vrouwen bijvoorbeeld geen jeans mogen dragen. Meestal handelen mensen zo omdat het altijd zo geweest is. Dat heeft soms als voordeel dat je je niet bij alles wat je doet vragen moet stellen over hoe mensen zich behoren te gedragen.

Doelrationeel handelen is handelen met het oog op het bereiken van een concreet vooropgesteld doel. In dit handelen worden verschillende doelen met elkaar vergeleken, wordt een balans opgemaakt en wordt vervolgens het sociaal handelen afgestemd op het bereiken van die doelstellingen. Vervolgens worden de middelen afgewogen om de gestelde doelen te bereiken. Dat alles veronderstelt een rationele afweging van doelen en middelen met het oog op het bereiken van de vooropgestelde doelstellingen. Hogescholen die zich laten leiden door een opgelegde concurrentielogica, zullen zich tegenover elkaar profileren en positioneren met de bedoeling zo veel mogelijk studenten 'binnen te halen'.

Waarderationeel handelen is een vorm van sociaal handelen die vertrekt vanuit de overtuiging dat dit handelen op zich een ethische, religieuze, esthetische of sociale waarde vertegenwoordigt. Het resultaat op zich is niet van belang, maar de activiteit zelf heeft voor de persoon in kwestie een absolute, opzichzelfstaande betekenis. Mensen helpen andere mensen op basis van een religieuze overtuiging, of mensen hebben een gezellig avondje uit met vrienden wegens de intrinsieke sociale waarde die eraan wordt gehecht. Ook hier kunnen we stellen dat het waarderationeel handelen afhankelijk is van plaats en tijd. Verschillende waardeoriëntaties uit verschillende culturen kunnen tot een ander waarderationeel handelen leiden.

4 Actoranalyse van het sociale

In deze paragraaf geven we een aantal voorbeelden van sociologische theorieën of concepten die vanuit het actorperspectief tot stand kwamen.

Thomas-theorema

Zoals eerder uitgelegd: actoren 'doen' aan sociaal handelen en oefenen daarmee invloed uit, tezelfdertijd wordt elke actor ook beïnvloed door het sociaal handelen van andere actoren. Daarom is een sleutelwoord in de sociologie **interactie**,

het wederzijds beïnvloeden. Actoren zijn niet alleen producten van sociale beïnvloeding, zij construeren ook zelf sociale realiteiten. Dat gebeurt onder meer aan de hand van interpretaties: elke situatie wordt geïnterpreteerd, van een betekenis voorzien. Het zijn die interpretaties en niet (alleen) de objectieve kenmerken van de situatie, de zogenaamde definitie van de situatie, die bepalend zijn voor het verdere verloop ervan. Dat inzicht kan worden weergegeven met de zinsnede '*if men define situations as real, they are real in their consequences*', een uitspraak die als het **Thomas-theorema** wordt aangeduid.

Selffulfilling prophecy Merton

Sociaal handelen ontstaat omdat situaties door actoren worden gedefinieerd, geïnterpreteerd. Het is de betekenis en niet de 'objectieve' werkelijkheid die bepalend is voor de reactie. Dat leidt tot een volgend inzicht: met de term **selffulfilling prophecy**, de zelfbevestigende uitspraak, benoemt de socioloog Merton het verschijnsel dat voorspellingen uitkomen omdat ze als voorspelling het gedrag van actoren bepalen. Een voorbeeld daarvan is de student die zich zenuwachtig maakt voor een examen, omdat hij denkt het niet goed te zullen doen, hoewel hij wel degelijk heeft gestudeerd. Doordat hij zich voorstelt dat hij niet zal slagen, ondanks zijn inspanningen, wordt hij zo zenuwachtig dat hij niet in staat is om helder te denken tijdens het examen, waardoor hij inderdaad foute antwoorden geeft en dus zakt voor het examen. Een ander voorbeeld van een zelfbevestigende voorspelling is de Amerikaanse beurscrash in 1929, herhaald in de bankencrisis van 2007 en de Griekse crisis sinds 2009. Als het gerucht zich verspreidt dat banken de deposito's van hun klanten niet meer kunnen uitbetalen en daardoor alle depositors zich naar de bank haasten om hun geld op te halen, kan de bank inderdaad niet meer uitbetalen. Ook is de voorspelling dat een bepaald aandeel in de koers zal stijgen al voldoende om een stijgende vraag te bewerkstelligen, waardoor deze aandelen inderdaad stijgen.

Hetzelfde verschijnsel, maar dan in omgekeerde zin, wordt een **self-defeating** of **self-denying prophecy**, een zelfvernietigende uitspraak, genoemd. Een voorbeeld daarvan is de voorspelling van een 'zwarte' verkeersdag voor een bepaalde route die de voorspelling juist tenietdoet. Doordat die anticiperende uitspraak publiek wordt gemaakt, zullen mensen hun gedrag aanpassen en op een andere dag rijden of een alternatieve route kiezen. Het gevolg daarvan is dat die alternatieve weg wordt overbelast. Een ander voorbeeld is de publicatie van zogenaamde beroepen met toekomst: beroepen waarvoor een tekort wordt voorspeld. Als studenten zich in groten getale door die voorspelling laten leiden, kan er vier of

vijf jaar later juist een overaanbod aan deze kwalificatie ontstaan, waardoor de voorspelling teniet wordt gedaan.

Door het zelfbevestigende en/of zelfvernietigende resultaat van een publiek gemaakte uitspraak is het publiceren van opiniepeilingen van uitslagen van nakende verkiezingen in België in de laatste week van de kiescampagne bij wet verboden.

Het zelfbeeld als sociaal construct

Symbolisch interactionisten, vertegenwoordigers van een van de stromingen in de sociologie, tonen aan dat zelfs de constructie van het zelfbeeld via interpretatie van interactie gebeurt. Het zelfbeeld van mensen ontwikkelt zich door het internaliseren van de reactie van anderen op ons. De socioloog Cooley (1864-1929) noemt dat gegeven **the looking-glass self** (Cooley, 1964). De menselijke identiteit komt tot stand doordat mensen zich voortdurend afvragen hoe zij er in de ogen van anderen uitzien én hoe ze zullen worden beoordeeld. Dat proces van zelfbepaling is dus het resultaat van zelfbespiegeling aan de hand van de interpretaties van de reacties van anderen op het eigen gedrag. Het zelfconcept bevat bijgevolg drie elementen:

‘A social self might be called the reflected or looking-glass-self. As we see our face, figure, dress in the glass, and are interested in them because they are ours, and pleased with it or otherwise with them according as they do or do not answer to what we should like them to be; so in imagination we perceive in another’s mind some thought of our appearance, manner, aims, deeds, character, friends, and so on are variously affected by it.

A self-idea of this sort seems to have three principal elements:

- *the imagination of our appearance to the other person*
- *the imagination of his judgement of that appearance*
- *and some sort of self-feeling such as pride or mortification.*

The comparison with a looking glass hardly suggests the second element, the imagined judgement, which is quite essential.’ (Cooley, 1999, p. 137)

Een ander voorbeeld, dat dicht aanleunt bij de discipline van sociale psychologie, is het experiment van Guthrie. Een groepje mannelijke studenten stemde ermee in om mee te werken aan een experiment om een verlegen en wat onhandig meisje te veranderen in een populaire meid. Ze zorgden ervoor dat ze bij belangrijke gebeurtenissen op de universiteit werd uitgenodigd en dat ze bij het